

ارزیابی سندی،
تحلیل انتقادی
نسخه‌ها و شرح متن

الشیخ
مکرم

حقوق

رساله

کاوس روحی برندق
دانشیار دانشگاه
تربیت مدرس

www.ketab.ir



شرکت چاپ و نشرین الملل

عنوان کتاب: رساله حقوق امام سجاد

تألیف: کاوس روحی برندق

مدیریت هنری: گروه هنری شرکت چاپ و نشرین الملل

ناشر: چاپ و نشرین الملل * چاپ: دوم، بهار ۱۴۰۰

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

له حقوق امام سجاد ارزیابی سندی و

چاپ جدید



۹۷۸-۹۶۴-۳۰۴-۸۸۴-۶

۱۰۱۳۶۴۳۲

ریال ۳.۳۰۰.۰۰۰

www.ketab.ir

سرشناسه: روحی برندق، کاوس

عنوان قراردادی: رساله حقوق - فارسی - عربی

عنوان و نام پدیدآور: رساله حقوق امام سجاد علیه السلام; ارزیابی سندی، تحلیل انتقادی

نسخه‌ها و شرح متن / کاوس روحی برندق،

مشخصات نشر: تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشرین الملل، ۱۴۰۰.

مشخصات ظاهری: ی. ۳۲۷ ص.؛ جدول.

شایک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۰۴-۸۸۴-۶

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: فارسی - عربی.

یادداشت: کتابنامه: ص. [۲۹۵] - ۳۱۱.

موضوع: علی بن حسین علیه السلام، امام چهارم، ۳۸ - ۹۴ ق. -- فضایل

موضوع: Virtues -- Ali ibn Hosayn, Imam IV

موضوع: احادیث اخلاقی

Hadiths - Ethics

دعاها

Prayers

شناسه افزوده: سازمان تبلیغات اسلامی. شرکت چاپ و نشرین الملل

رده بندی کنگره: ۵۲۴۸

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۲۱۸

شماره کتابشناسی ملی: ۸۵۵۸۷۰۷

اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیبا

تاریخ درخواست: ۱۴۰۰/۰۸/۱۷

کد پیگیری: ۸۵۵۷۴۰۴



- مقدمه ۱
- ساختار شناسی رساله حقوق ۳
- ساختار رساله حقوق و تعداد حق های مذکور در آن ۳
- چالش ها و پاسخ ها ۵

فصل ۱

شرح متن رساله حقوق

۱. حق الله ۱۰
- مفهوم واژه حق در رساله حقوق ۱۰
- عبودیت؛ بزرگ ترین حق خداوند بر انسان ۱۱
- مفهوم شناسی و مراحل عبادت ۱۱
- گونه های شرک ۱۲
- مفهوم شناسی و مراتب اخلاص ۱۳
- مفهوم شناسی و گستره ریا ۱۴
- مراحل و انواع نیت خالصانه ۱۶
- انواع رهیافت ها در انجام اعمال، با تأکید بر رهیافت توحیدی ۱۷
- مفهوم دقیق عبادت خدا در کلام امام سجاد علیه السلام ۲۳
- دستاورد پرستش خالصانه ۲۴



- ۲۶..... ۲. حق خود
- ۲۶..... مفهوم شناسی حقّ نفس و تبیین فراگیر بودن حقّ نفس
- ۲۸..... ۳. حق زبان
- ۲۸..... پاسداشت کرامت زبان
- ۲۹..... عادت دادن زبان به نیک گویی و مصادیق آن
- ۳۳..... ۴. حق گوش
- ۳۳..... پاسداشت کرامت گوش
- ۳۴..... سزاهمیت حفظ ریاست
- ۳۵..... ۵. حق چشم
- ۳۵..... مفهوم حفظ چشم از نگاه حرام
- ۳۵..... مفهوم شناسی و مراحل نگاه عبرت آمیز
- ۳۷..... ۶. حق دست
- ۳۷..... فراگیری گستره حقّ دست
- ۳۸..... ۷. حق پا
- ۳۸..... حقّ پا و توجه به تجسّم اعمال در آخرت
- ۳۹..... تبیین گذرای نظریه تجسّم و تمثّل اعمال در آخرت
- ۴۴..... ۸. حق شکم
- ۴۴..... اهمیت پرهیز از حرام خواری
- ۴۵..... مفهوم، حکم و آثار توحیدی اندک خواری
- ۴۶..... ۹. حق دامن (فرج)



- زناى فراگير! ٤٦
١٠. حق نماز ٤٨
- نماز، توجه و تمرکز همه جانبه به الله ٤٨
- حدود و حقوق نماز ٥٠
- مفهوم شناسى «اسرار نماز» ٥٨
- مراحل دستيابى به اسرار نماز ٥٩
- مراحل حضور قلب در نماز ٦٣
١١. حق حج ٦٨
- حج، توجه به رب و فرار از گممان ٦٨
١٢. حق روزه ٧٠
- مراتب و درجات روزه ٧٠
- روزه، پرده‌اى ميان انسان و آتش جهنم ٧١
١٣. حق صدقه ٧٣
- مفهوم شناسى واژه صدقه و زکات ٧٤
- صدقه، نماد توحيد و اندوخته‌اى براى آخرت ٧٤
١٤. حق قربانى ٧٦
- فلسفه قربانى؛ قربانى نفس ٧٦
١٥. حق زمامدار و حاکم ٧٨
- اهميت حق زمامدار ٧٨
- مفهوم شناسى واژه «سلطان» در روايات ٧٩



- لزوم رعایت تقیه و تعیین قلمرو آن در تعامل با زمامداران ۸۰
۱۶. حق معلم ۸۲
- مفهوم شناسی واژه «علم» و «سائنس» ۸۳
- عیب پوشی، بزرگ‌ترین توصیه در حق معلم ۸۳
- وجه استغفار کُل هستی برای معلم ۸۴
۱۷. حق مالک و صاحب ۸۶
- مرز اطاعت از مالک و صاحب ۸۶
- نگاهی گذرا به مسئولیت‌های علمی در اسلام ۸۷
- سیره رفتاری امامان علیهم‌السلام با غلامان ۸۹
۱۸. حق فرمان‌بردار ۹۱
- مفهوم شناسی واژه «رعیت» و اهمیت رعایت حق زیردست ۹۲
- وظایف زمامدار نسبت به فرمان‌برداران و زیردستان ۹۲
۱۹. حق شاگرد ۹۵
- معلم، کانال انتقال علم الهی به شاگرد ۹۵
- ثمره آموزش دادن برای خدا و پیامد کتمان علم ۹۶
۲۰. حق همسر ۹۸
- نگاه توحیدی به ازدواج و لزوم رفق و مدارا با همسر ۹۹
۲۱. حق مملوک ۱۰۲
- نگاه توحیدی به مالکیت برده ۱۰۳
۲۲. حق مادر ۱۰۴



- ۱۰۵ حق مادر بیشتر است یا پدر؟
- ۱۰۶ دشواری بجا آوردن حق مادر.
- ۱۰۷ ۲۳. حق پدر
- ۱۰۷ پدر ریشه تمامی نعمت‌ها و لزوم تشکر عملی در برابر او.
- ۱۰۸ زمینه‌های تقدم حق پدر و مادر بر فرزند.
- ۱۱۰ ۲۴. حق فرزند
- ۱۱۰ فرزند بخشی از پدر و مادر.
- ۱۱۱ وظایف پدر و مادر در رابطه با فرزند.
- ۱۱۲ مفهوم شناسی و مراتب آن.
- ۱۱۸ ۲۵. حق برادر
- ۱۱۸ اهمیت حق برادر.
- ۱۱۹ خیرخواهی از صمیم قلب نسبت به برادر و معیار آن.
- ۱۲۲ ۲۶. حق مولا و آزادکننده
- ۱۲۳ حق آزادکننده و معیار تقدم افراد در حق داشتن بر انسان.
- ۱۲۴ ۲۷. حق برده آزاد شده
- ۱۲۴ نگاه توحیدی و آخرتی توأمان در رعایت حق بنده آزاد شده.
- ۱۲۷ ۲۸. حق نیکی کننده
- ۱۲۷ شکرگزاری همه‌جانبه از نیکوکار.
- ۱۲۸ پاره‌ای از مصادیق شکر عملی.
- ۱۳۲ ۲۹. حق اذان گو



- ۱۳۲..... مؤذن، یادآور خدا
۳۰. حق امام جماعت ۱۳۴.....
- ۱۳۵..... امام جماعت؛ سفیر نمازگزاران در درگاه خدا
- ۱۳۷..... نقش نماز جماعت در اتحاد روحی مؤمنان
- ۱۳۷..... تفاوت مقام مؤذن و امام جماعت
۳۱. حق هم‌نشین ۱۳۸.....
- ۱۳۸..... تفاوت مفهوم «جلسه»، «صاحب» و «خلیط»
- ۱۳۹..... تواضع و انصاف توکل‌گرا در بیان عیب‌ها و کاستی‌ها
۳۲. حق همسایه ۱۴۱.....
- ۱۴۲..... تحدید معنای «همسایه»
- ۱۴۳..... وظایف انسان نسبت به همسایه
۳۳. حق دوست ۱۴۵.....
- ۱۴۶..... رفتار کریمانه و آرامش‌بخش
۳۴. حق شریک ۱۴۹.....
- ۱۴۹..... شریک، زیرسایه رحمت و حمایت خدا
۳۵. حق مال ۱۵۱.....
- ۱۵۱..... چرایی حق مال و دارایی
- ۱۵۲..... کسب و هزینه در راه حلال
- ۱۵۳..... توجه به سودمندی دنیایی و آخرتی مال و دارایی
۳۶. حق طلبکار ۱۵۵.....



- نرم رفتاری و برخورد نیک ۱۵۵
۳۷. حق معاشر ۱۵۷
- مفهوم شناسی واژه «خلیط» ۱۵۷
- برخورد صادقانه و تقوا آمیز ۱۵۸
۳۸. حق شاکی ۱۵۹
- برخورد ملایم و طرفداری از حق ۱۵۹
۳۹. حق شکایت کننده ۱۶۲
- نرم رفتاری و عمل دراز ۱۶۲
۴۰. حق مشورت کننده ۱۶۴
- ارجاع به متخصص ۱۶۴
۴۱. حق مشورت دهنده ۱۶۶
- عمل به مفاد مشورت با توجه توحیدی ۱۶۶
- حکم مشورت با برخی افراد ۱۶۷
۴۲. حق نصیحت خواه ۱۷۰
- تفاوت «نصیحت» و «مشورت» ۱۷۰
- راهنمایی خیرخواهانه و نرم خویانه ۱۷۱
۴۳. حق نصیحت کننده ۱۷۳
- تواضع و ادب توحیدی ۱۷۳
- سراختام برخی از فرازهای رساله حقوق به «لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ» ۱۷۵
- مفهوم شناسی کبر، تکبر، عُجب و تواضع ۱۷۸



۱۸۰.....	مراتب تواضع
۱۸۹.....	۴۴. حق کهن سالان
۱۸۹.....	تکریم توحیدی
۱۹۲.....	۴۵. حق خردسالان
۱۹۲.....	ترخم مثبت و گذشت و نرم خوئی
۱۹۵.....	۴۶. حق درخواست کننده
۱۹۵.....	کمک به اندازه نیاز
۱۹۷.....	۴۷. حق درخواست شویب
۱۹۷.....	سپاسگزاری و پذیرش عمل
۱۹۹.....	۴۸. حق شاد کننده
۱۹۹.....	سپاسگزاری توحید محور
۲۰۱.....	۴۹. حق ناراحت کننده
۲۰۱.....	گذشت یا انتقام متعادل
۲۰۴.....	۵۰. حق هم کیشان
۲۰۵.....	وظایف قلبی در قبال هم کیشان
۲۰۶.....	وظایف عملی در قبال هم کیشان
۲۱۱.....	۵۱. حق کافران اهل ذمه
۲۱۱.....	رعایت حقوق در سایه رعایت حقوق الهی

فصل ۲

ارزیابی سند و تحلیل انتقادی نسخه‌های رساله حقوق



۱. روش‌شناسی بررسی سند و متن روایات ۲۱۶
- اهمیت بررسی سند حدیث ۲۱۶
- تقسیم‌بندی احادیث به اعتبار سند ۲۱۷
- رویکردهای مختلف در قلمرو حجیت خبر واحد ۲۱۷
- روش‌شناسی بررسی سند روایات مبتنی بر حجیت خبر ثقه ۲۲۰
- حجیت خبر ثقه در حوزه روایات مربوط به احکام الزامی ۲۲۰
- حجیت خبر واحد در احکام غیر الزامی (تسامح در ادله سنن) ۲۲۲
- حجیت خبر واحد در احکام غیر الزامی ۲۲۲
- حجیت خبر واحد در غیر احکام (امور نظری و حوزه هست و نیست) ۲۲۴
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۲۲۸
- روش‌شناسی بررسی متن روایات؛ نقد داخلی حدیث ۲۲۹
۱. اطمینان از حدیث بودن متن ۲۲۹
۲. دقت در ناسازگار نبودن مضمون حدیث با امر قطعی و یقینی ۲۳۰
۳. دقت در مخدوش نبودن متن حدیث ۲۳۰
۴. دقت در جهت‌الصدور و عدم صدور حدیث در مقام تقیه ۲۳۱
۵. دقت در ناسازگاری غیرقابل جمع متن حدیث با احادیث دیگر ۲۳۲
۲. ارزیابی سند رساله حقوق ۲۳۳
- پیشینه نقل رساله حقوق در جوامع روایی شیعه ۲۳۳
- ارزیابی سندی رساله حقوق مبتنی بر رویکردهای ۲۳۷
- ارزیابی سند رساله حقوق مبتنی بر رویکرد وثاقت راویان ۲۳۷



- ۲۴۷..... بررسی سند رساله حقوق مبتنی بر ارزیابی فهرست محور
- ۲۴۹..... ارزیابی سند رساله حقوق مبتنی بر رویکرد وثوق به صدور
- ۲۵۰..... ردّ نظریه تلخیص رساله حقوق توسط صدوق علیه السلام
- ۲۵۰..... نقد ادله محدّث نوری علیه السلام
- ۲۵۲..... استدلال نویسنده در ردّ نظریه تلخیص
- ۲۵۸..... ۳. تحلیل تطبیقی انتقادی نسخه‌های رساله حقوق
- ۲۸۸..... دستاورد مطالعه تطبیقی انتقادی دو نسخه رساله حقوق
- ۲۹۱..... متن کامل رساله حقوق به روایت زید بن علی علیه السلام
- ۲۹۵..... منابع

www.ketab.ir

مقدمه

امام علی بن حسین، زین العابدین علیه السلام، با صحیفه سجّادیه شناخته شده است،^۱ اما آثار مکتوب به جامانده از امام سجّاد علیه السلام در صحیفه خلاصه نمی شود، بلکه احادیث فراوان از ایشان به یادگار مانده است و در میان این احادیث نام «رساله حقوق» درخشش ویژه دارد. رساله حقوق امام سجّاد علیه السلام در بردارنده دستورات عملی‌های حیات بخش در زمینه‌های مختلف زندگی و به ویژه وظایف و حقوق اجتماعی، و برنامه‌ای جامع و فراگیر برای تنظیم سبک زندگی اسلامی است. رساله حقوق از این نظر که حقوق، تکالیف و وظایف اصلی انسان را یکجا و در کنار هم گرد آورده است، روایتی منحصر به فرد است، زیرا حقوقی که در این رساله مطرح شده، محدود به حقوق اجتماعی نیست، بلکه گستره حقوق در اخلاق اسلامی بسیار وسیع است و شامل چهار فقهی باشد: (۱) حق خدا و ماوراء طبیعت بر انسان؛ (۲) حق انسان بر خود؛ (۳) حق دیگران بر انسان؛ و (۴) حق طبیعت بر انسان.^۲

۱. صحیفه سجّادیه شامل ۵۴ دعا از نیایش‌های امام سجّاد علیه السلام است. بعد از صحیفه سجّادیه معروف، دیگر دعاهای امام سجّاد علیه السلام توسط علمای شیعه از لابه لای کتاب‌های روایی گردآوری شده و صحیفه‌های دیگری به آن ملحق شده است که به ترتیب صحیفه سجّادیه دوم، سوم، چهارم و... نام گرفته و تعداد آنها به هشت صحیفه سجّادیه رسیده و خوشبختانه در نهایت، همه دعاهای مجموعه صحیفه‌ها که شامل ۲۷۰ دعا می‌باشد در یک مجموعه کنار هم جمع آوری و با نام «الصحیفه السجّادیه، الجامعة لأدعیه الإمام علی بن الحسین علیه السلام» به چاپ رسیده است.
۲. با نگاه فراگیر اسلامی حتی اگر شخص، تنها آفریده روی کره زمین باشد، حقوقی بر عهده دارد که موظف به رعایت آن‌هاست. به عنوان مثال وظیفه دارد بهداشت فردی را رعایت کند، حق ندارد از طبیعت هر طور که می‌خواهد استفاده کند و...؛ بلکه باید از آن بجا و به اندازه استفاده کند، و این در حالی است که حقوق اجتماعی زمانی مطرح می‌شود که حداقل دو نفر در کنار هم باشند و با افزایش افراد، حقوق اجتماعی هم افزایش یافته و مواردی از جمله حقوق اعضای خانواده، بستگان، دوستان، همشهری‌ها، هم‌کیش‌ها، و حقوق بین‌الملل به وجود می‌آید.

با وجود اینکه شرح‌های فراوانی بر «رساله حقوق» نوشته شده،^۱ عمده این شرح‌ها افزون بر درازدامن و مفصل بودن، بدون توجه به نکات موشکافانه که در سخن امام سجّاد علیه السلام نهفته است، نگارش یافته است.^۲ از این رو، این نوشتار در صدد است اولاً: از نظر سبک و روش کار، با تمرکز بر متن رساله حقوق و ژرف‌اندیشی در ظرایف کلام زین العابدین علیه السلام، در حدّ توان، پرده از زوایای پنهان سخنان آن حضرت بردارد و ثانیاً: اشاره‌های توحیدی امام سجّاد علیه السلام را در حدّ فهم نویسنده نشان دهد. بدین ترتیب، توجه اصلی نگارنده در این شرح، به استخراج نکات و ظرایف سخن امام سجّاد علیه السلام به ویژه نکات توحیدی معطوف خواهد بود.

بر این اساس، از آنجاکه کلام امام، امام کلام است و ظرایف و نکات تودرتوی آن قطعاً با شرح انسان‌های عادی پرده‌برداری نخواهد شد و هرچه انسان در آن تأمل کند به آموزه‌های نودست خواهد یافت، انتظار می‌رود که خواننده محترم پس از مطالعه شرح، مجدداً متن عربی رساله و ترجمه آن را از نظر بگذراند، تا افزون بردریافت نکاتی که نویسنده اشاره نموده، احتمالاً به نکات نودست یافته و افزون بر این، معارف رساله حقوق در ذهنش تثبیت گردد.

-
۱. لیست و مشخصات عمده این شروح در مقاله سید محمد رضا حسینی جلالی در جلد ۱۹ دانشنامه جهان اسلام که در تاریخ ۱۳۹۳ به چاپ رسیده و در آدرس اینترنتی: <http://rch.ac.ir/article/Details?id=13883> بارگذاری شده، آمده است، ولی متأسفانه از دو شرح موجز ولی عالمانه مجلسی اول (محمد تقی مجلسی، پدر محمد باقر مجلسی صاحب بحار الأنوار علیه السلام)، سخنی به میان نیامده است. شرح اول به زبان عربی است و در ضمن کتاب «روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه»، ج ۵، صص ۵۲۷-۵۰۰ آمده است؛ و دوم، شرحی به زبان فارسی است که در کتاب «لوامع صاحبقرانی»، ج ۸، صص ۷۹۶-۷۵۳ به چاپ رسیده است. در این نوشتار، تمامی نکات این دو شرح به دقت مورد مطالعه قرار گرفت و در موارد لزوم برای تقویت به آنها آدرس داده شده، و یا مورد نقد قرار گرفت.
 ۲. برای نمونه می‌توان به دو شرح زیر اشاره کرد: اول، رساله الحقوق للإمام زین العابدین علیه السلام، نوشته سید حسن قبانچی، چاپ منشورات مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، بیروت، چاپ اول، سال ۱۴۲۲ هـ. ۲۰۰۲ م در دو مجلد به زبان عربی؛ و دوم سیری در رساله حقوق امام سجّاد علیه السلام، سلسله گفتارهای حضرت آیت الله یثربی، چاپ انتشارات انصاریان با همکاری مؤسسه تحقیقاتی علامه وحید بهبهانی علیه السلام، قم، سال ۱۳۸۷، چاپ پنجم.

این کتاب در دو فصل سامان یافته است؛ در فصل نخست، به شرح متن رساله حقوق و در فصل دوم، به روش‌شناسی بررسی سند و متن روایات به طور عام و ارزیابی سند و تحلیل تطبیقی انتقادی نسخه‌های رساله حقوق پرداخته شده است.

ساختارشناسی رساله حقوق

اگرچه رساله حقوق دارای ساختاری منسجم بوده و ترتیب مطالب آن بسیار چشمگیر است، با این حال از آنجا که برخی موارد آن به ظاهر نامرتب است و یا با وجود جامعیت این حدیث، برخی حقوق بسیار اساسی در آن ذکر نشده است، ضروری است این چالش‌ها در یک بحث تخصصی مطرح و پاسخ آن‌ها ارائه گردد.

ساختار رساله حقوق و تعداد حق‌های مذکور در آن

مجموع حقوقی که در رساله حقوق بنا بر نسخه کتاب «من لایحضره الفقیه» و «الخصال» آمده ۵۱ حق و بنا بر نسخه کتاب «توحید العقول» با حذف حق حج، ۵۰ حق می‌باشد. مصحح محترم رساله حقوق، محمدرضا حسینی جلالی با استناد به دلایل زیر تلاش کرده که این حقوق را در ۵۰ حق تحدید کند:

۱. او با ادغام حق نفس (حق ۲) در حقوق اعضا و جوارح که بعد از آن ذکر شده، به دلیل اینکه به واسطه فاء تفریعی که در جمله بعد از آن ذکر شده و حقوق بعد را مرتب بر حق نفس کرده: «فتؤدی الی لسانک حقّه»، و نیز به واسطه تفسیر نفس به بدن و نه روح و نفس ناطقه، برای حق نفس استقلالی قائل نشده و حقوق اعضا و جوارح که بعد از آن ذکر شده، در واقع همان حق نفس و بدن دانسته‌اند؛^۱ و این در حالی است که به دلیل واژه حق که در واقع نشان از عنوان مستقل داشتن حق نفس دارد، بر سر نفس آمده و نیز به دلیل عدم دلالت فاء تفریع بر عدم استقلال حق نفس (چراکه فاء تفریع صرفاً ترتب را می‌رساند نه رد استقلال را) و همچنین احتمال تفسیر نفس به دو معنای بدن یا روح

- بلکه استقلال معنایی نفس حتی در صورتی که بر معنای بدن حمل شود، چنانکه در توضیح معنای حق دوم گذشت، استقلال حق نفس اثبات می‌گردد.
۲. همو با استناد به جمله «لِأَفْعَالِكَ عَلَيْكَ حَقًّا» در مقدمه حدیث حق مستقلی برای افعال قائل شده و بعد از آنکه مشاهده نموده چنین حقی در متن به طور مستقل برای افعال ذکر نشده، مبتنی بر نسخه تحف العقول، بخشی از جملاتی را که متعلق به حق هدی و قربانی است، با جعل عنوانی که بنا بر دید خود ایشان در هیچ نسخه‌ای نیست و درج شماره برای چیزی را که در متن موجود نیست، عنوان جدیدی به دید خود ابداع نموده است.^۱ و این در حالی است که ذکر جمله مربوط به حق افعال آن هم دو بار در مقدمه رساله حقوق قطعاً جنبه استقلالی ندارد و مراد از افعال، عباداتی همانند نماز، روزه و... است که بین دو جمله مربوط به حق افعال ذکر شده است.
۳. همو متذکر می‌گردد که گناه داشتن عنوان مستقل برای حق مملوک پس از حق همسر با وجود آنکه در متن رساله مصدّر به واژه «حق» است، نارواست، به دلیل اینکه حق عهده دار بودن ملک شامل حق زوجیت بود می‌شود، ذکر حق مملوک نباید به عنوان مستقل ذکر گردد، آنگاه دست به جعل عنوان جامع هر دو ملک در متن رساله زده است؛^۲ و این در حالی است که تفصیل بعد از اجمال، رویه‌ای متداول در عرف سخنوری و نگارش است، به ویژه آنکه ظهور متن رساله به لحاظ مصدّر بودن واژه «حق» دلالت روشن بر استدلال حق مملوک دارد.
۴. با توجه به اینکه شمارش حق‌ها فقط در مؤخره نسخه تحف العقول آمده است،^۳ و این تنها دلیل تحدید عدد موجود در حقوق رساله به ۵۰ می‌باشد؛ ولی با توجه به آنکه عدم اعتبار نسخه تحف العقول در ادامه اثبات خواهد شد، لزومی بر تحدید به عدد ۵۰ وجود

۱. همان، صص ۲۶۳-۲۶۲.

۲. ر.ک: جهاد الإمام السجاده علیه السلام، ص ۲۶۳.

۳. تحف العقول عن آل الرسول علیهم السلام، ص ۲۸۳.

ندارد، بلکه همان‌گونه که شمارش حقوق به لحاظ حقوق مصدر به واژه حق نشان می‌دهد، حقوق ۵۱ مورد می‌باشد. و اینکه گفته شده چون صدوق علیه السلام آن را در باب روایات مربوط به امور پنجاه‌تایی آورده پس باید عدد را به ۵۰ تحدید کرد،^۱ نیز نادرست است؛ زیرا این دیدگاه صرفاً استنباط صدوق علیه السلام است و الزامی بر پذیرش آن تا زمانی که دلیل متقنی برای دفاع از آن ارائه نگردیده وجود ندارد.

چالش‌ها و پاسخ‌ها

از بحث تعداد حقوق که بگذریم، انصافاً رساله حاضر متن بسیار ساختارمندی است و حقوقی که در این رساله ذکر شده در یک تقسیم‌بندی کلی، به چهار دسته تقسیم می‌گردد:

الف. حق خدا؛

ب. حق نفس و اعضا، شامل: حق خود، حق زبان، حق گوش، حق چشم، حق دست،

حق پا، حق شکم، و حق عین (چشم).

ج. حق عبادات، شامل: حق نماز، حق حج، حق روزه، حق صدقه، و حق قربانی.

د. حقوق اجتماعی، شامل: حق زمامدار و معلم، حق معلم، حق مالک و صاحب،

حق زیردستان و فرمان‌برداران، حق شاگرد، حق همسر، حق مادر، حق پدر، حق

فرزند، حق برادر، حق مولا و آزادکننده، حق برده آزادشده، حق نیکی‌کننده، حق اذان‌گو،

حق امام جماعت، حق هم‌نشین، حق همسایه، حق دوست، حق شریک، حق مال، حق

طلبکار، حق معاشر، حق شاکی، حق شکایت‌شده، حق مشورت‌کننده، حق مشورت

دهنده، حق نصیحت‌خواه، حق نصیحت‌کننده، حق کهن‌سالان، حق خردسالان، حق

درخواست‌کننده، حق درخواست‌شونده، حق شادکننده، حق بدی‌کننده، حق

هم‌کیشان، و حق کافران اهل ذمه.

مفهوم تفصیلی هر یک از عناوین در لابه‌لای شرح یکایک حقوق ذکر شده است؛ اما

از آنجا که ممکن است چالش‌هایی پیرامون ساختار و در نحوه چینش حق‌ها و یا عدم ذکر

پاره‌ای از حقوق در رساله حقوق پیش آید، به نظر می‌رسد بتوان این چالش‌ها را به صورت زیر طرح و مبتنی بر نکات زیر پاسخ داد:

۱. وجه تقدم حق خدا بر سایر حقوق، این است که برتر از همه حقوق و تکالیف است، بلکه همان‌گونه که در توضیح معنای حق اشاره شد، حق‌های دیگر هم یک حق خدا هستند ولی در مورد و در رابطه با چیز خاص.
۲. دلیل تقدم حقوق نفس و اعضا و جوارح بر دیگر امور، ترجیح تهذیب نفس و اصلاح درون در امور مربوط به خود است که زمینه‌ساز رعایت تکلیف در امور خارج از خود و بسط آن به دیگر امور و افراد می‌گردد.
۳. وجه تقدم حقوق عبادات بر حقوق اجتماعی، همان است که در وجه تقدم حق خدا بر دیگر حقوق ذکر شد.
۴. تعداد حقوق اجتماعی از حقوق دیگر بیشتر و دامنه آن‌ها وسیع‌تر است و این توجه و مراقبت بیشتر را از سوی مؤمنان و سالکان می‌طلبد.
۵. در مواردی، در رساله حقوق، حقوق در مانده متقابل در کنار هم ذکر شده است، مانند:
 - (۱) حق زمامدار و حق فرمان‌بردار؛ (۲) حق مادر و حق پدر؛ (۳) حق فرزند و حق برادر؛ (۴) حق مولا و آزادکننده و حق برده آزاد شده؛ (۵) حق شاکی و حق شکایت شده؛ (۶) حق مشورت کننده و حق مشورت دهنده؛ (۷) حق نصیحت خواه و حق نصیحت کننده؛ (۸) حق کهن سالان و حق خردسالان؛ (۹) حق درخواست کننده و حق درخواست شونده؛ (۱۰) حق شاد کننده و حق بدی کننده؛ در این باره توضیحی در ذیل خواهد آمد. (۱۰) حق هم‌کیشان و حق کافران اهل ذمه.
۶. در چند مورد از رساله، چند حق در راستای هم در پی هم ذکر شده و در هر یک ترتیب خاصی لحاظ شده است. دلیل آن می‌تواند جامعیت حق قبلی نسبت به بعدی و یا زمینه‌ساز بودن آن و یا بیشتر مورد مبتلا بودن آن باشد. این دسته حقوق عبارت‌اند از:
 - (۱) حق خود، حق زبان، حق گوش، حق چشم، حق دست، حق پا، حق شکم و حق دامن (فرج)؛ (۲) حق هم‌نشین و حق همسایه و حق دوست و حق معاشر؛ (۳) حق اذان‌گو و حق امام جماعت؛ (۴) حق مال و حق طلبکار و حق شریک. (۵)

۷. در مواردی هم حقوق بسیار با اهمیت به ظاهر باید ذکر می‌شد که در رساله حقوق ذکر نشده است، که این موارد نیز باید دلیل داشته باشد، مانند:

- عدم ذکر حق زکات و حق خمس و به جای آن ذکر حق صدقه، شاید دلیل آن این باشد که صدقه هم کمک مالی واجب و هم مستحب را در برمی‌گیرد و هم شامل خمس، زکات، کفاره، هدیه و صدقه مستحبی می‌باشد. این مسئله در ضمن حق صدقه در همین کتاب تبیین شده است.
- حق جهاد، که ممکن است به لحاظ ذکر اهل ذمه باشد که در زمان صلح صورت می‌گیرد و جهاد مورد ابتلا نیست، لذا به حق جهاد پرداخته نشده است. لیکن مشکل این است که حق دفاع که در هر زمانی مورد ابتلا است نیز مستقلاً ذکر نشده است، هرچند شاید بتوان این دو حق را به صورت بسیار سر بسته از دو حق اخیر یعنی حق هم‌کیشان و حق کافران اهل ذمه برداشت نمود.
- مسئله بسیار مهم امر به معروف و نهی از منکر که در زبان روایات به عنوان قوام و برپادارنده سایر فرایض و واجبات یاد می‌شود^۱ نیز به طور مستقل در این رساله مطرح نشده است. شاید وجه آن این است که در دستوره‌های این رساله را در یکایک حقوقی که ذکر شده رعایت کند، قطعاً امر به معروف و نهی از منکر را به صورت عملی انجام داده است.
- از تمام مسائل مهم‌تر، عدم ذکر حق ولایت اهل بیت علیهم‌السلام است که سخنی از آن در این رساله به میان نیامده است، باینکه بر اساس روایات اهمیت آن از میان تمامی استوانه‌های دین مانند حق نماز و دیگر ارکان و استوانه‌های دین، بیشتر است،^۲ دلیل عدم ذکر آن می‌تواند تقیه و جلوگیری پیشگیرانه از طرح مسائل اختلاف انگیز باشد.

۱. الکافی، ج ۵، ص ۵۶؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۶، ص ۱۸۱.

۲. الکافی، ج ۲، ص ۱۸.

زیرا اطلاق روایات تقیه هم مشکلات مربوط به زمان صدور و هم مربوط به لحاظ مسائل آینده را شامل می‌گردد.^۱

- اگر تحقیق تطبیقی بین آموزه‌های رساله حقوق و آموزه‌های قرآن و احادیث دیگر انجام پذیرد، شاید بتوان برای موارد دیگری را پیدا کرد که در رساله حقوق ذکر نشده است و یا توجیه مناسب‌تری برای موارد ذکر نشده جستجو نمود، و یا به این توجیه حداقلی بسنده نمود که در هر حال، رساله حقوق در بردارنده تمام حقوق و تکالیف نمی‌باشد، که قطعاً چنین است. والله العالم.

در پایان تذکرات این نکته ضروری است که «رساله حقوق» در چند کتاب از کتاب‌های روایی شیعه نقل شده است و در ثبت وازگان آن‌ها اختلاف‌هایی وجود دارد. همان‌گونه که اشاره رفت این نسخه‌ها به تفصیل در فصل دوم همین کتاب مورد بررسی قرار خواهد گرفت، لذا مبتنی بر مباحث آینده و نظر به اتقان و اختصار متن کتاب «من لا یحضره الفقیه» و نیز به لحاظ اینکه کتاب «من لا یحضره الفقیه» از کتاب‌های چهارگانه اصلی شیعه (کتاب اربعه) می‌باشد، متن آن به عنوان متن اصلی این شرح برگزیده و در متن کتاب آمده است، و نسخه‌های دیگر همراه با ترجمه در پلنوتیپ مربوط به هر بند ذکر شده است تا فرصت مقایسه بین نسخه‌ها در مورد یک‌یک حقوق برای خواننده فراهم آید.

امید است این نوشته زمینه تأمل و تدبیر در مائده ربانی رساله حقوق را برای خواننده محترم فراهم آورده و عموم خوانندگان و نویسندگان ناچیز در عمل به مضامین آن در ساحت فردی و اجتماعی کوشا باشیم. والله الهادی.